

CRKVE S WESTWERKOM NA ISTOČNOM JADRANU

PRAVCI ISTRAŽIVANJA

Miljenko Jurković

Spoznaje u izučavanju predromaničke arhitekture istočne obale Jadrana posljednjih su se desetljeća umnogostručile. Od prve sinteze Lj. Karamana o starohrvatskim crkvicama slobodnih oblika¹ došlo se do čvrste tipologije predromaničke arhitekture u nas.² Takvim se pristupom, u svakom slučaju veoma bitnim, ocrtao činjenično stanje i uspostavila korelacija spomeničke građe perioda. Pošlo se, nadalje, nakon poticajnih razmatranja Dyggvea³ i Preloga,⁴ novo usmjerenim pravcima izučavanju geneze pojedinih tipova predromaničke arhitekture Jadrana. Tako usmjerenim istraživanjima naglasila se valorizacija kasnoantičke i paleobizantske baštine 6. stoljeća i njihov udio u morfološkim rješenjima predromaničkih objekata. Spoznala se sraslost tih rješenja s ranijom arhitekturom domaćeg tla,⁵ i utoliko različitost ispoljavanja (u regionalnom smislu) te arhitekture spram istodobnih rješenja Zapada i Istoka.

Jedan, međutim, oblik predromaničke arhitekture istočne obale Jadrana ne može se u izučavanju njegove geneze tražiti na našem tlu. Radi se o crkvama koje na pročelnoj strani imaju zapadni masiv, i koje, unatoč pokušaju da im se porijeklo oblika vidi u ranijim zdanjima,⁶ ne može dokazati svoje domaće porijeklo. S druge strane, i velika

¹ Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

² Najpotpunija je svakako: T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji* (dalje = Prilog), u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978, 5—129.

³ E. Dyggve, *History of salonitan christianity*, Oslo 1951, poglavlje VI.

⁴ M. Prelog, *Između antike i romanike*, *Peristil* 1, Zagreb 1954, 5—14. Bez obzira na neke tvrdnje o pozitivnom materijalu i iz toga izvedenih krivih zaključaka kod Dyggvea ili negiranju predromaničke karaktera stila kod Preloga, ova su dva djela, koja oba raspravljaju o udjelu kasnoantičke baštine u predromaničkim, temeljne studije za izučavanje geneze pojedinih oblika u našoj predromaničkim sa teoretskog aspekta.

⁵ U tom je smislu uzor studija istraživanje geneze južnodalmatinske arhitekture I. Fiskovića: *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, *Starohrvatska prosvjeta* (dalje = SHP) III ser., 15, 1985, Split 1986, 133—164.

⁶ Radi se prvenstveno o traženju geneze samih crkvenih zdanja ne vodeći računa o postojanju westwerka. Cf. T. Marasović, *Prilog*, 57, za trikonhalne građevine. Postupak je sasvim u redu ako se istražuje porijeklo pojedinih oblika jednog arhitektonskog sklopa, ali ne rješava i pitanje postojanja drugih

zadarska rotonda sv. Donat nikako se ne uklapa u tipologiju poznatih predromaničkih oblika istočnog Jadrana, već sama za sebe predstavlja poseban tip.⁷

* * *

Ostali aspekti izučavanja predromaničke arhitekture istočne obale Jadrana bivali su prilično zanemarivani na uštrb tipoloških i morfoloških karakteristika. Geneza i parageneza pojedinih tipoloških skupina i njihov razvoj od najranijih ranokršćanskih ispoljavanja oblika tek se u zadnje vrijeme koriste za naglašenije analize. Drugi, međutim, aspekti, poput analize funkcija pojedinih pojavnih oblika, i u tome prvenstveno njihova liturgijska funkcija, nisu nikad niti bili doticani.

Pojedine forme u arhitekturi, nakon izvršenja tipoloških klasifikacija pojavnih oblika i nakon razmatranja njihovih morfoloških karakteristika, konstrukcija i dekorativnih sustava, nakon istraživanja geneze i razvoja do konačnosti oblika, korištenja njegove skulptorske dekoracije u formiranju kronologije zajedno sa svim aspektima povijesnog razvoja, moraju se zbog razumijevanja sveg činjeničnog stanja uočenog ovim prethodnim radnjama, promatrati i sa stanovišta njihove funkcije u određenom povijesno-umjetničkom kontekstu, jer gotovo jedino ona objašnjava dublje unutrašnje razloge njihova upravo takvog oblikovanja. U tome izučavanju funkcija oblika prvenstvenu ulogu igra njihova liturgijska funkcija koja nerijetko sama diktira pojedine arhitektonske forme, a promjena liturgije u crkvenoj povijesti uvjetuje i bitne promjene u povijesti njena vanjskog ispoljavanja — u arhitekturi.⁸

Stoga će se ovdje na jednoj grupi spomenika, onima koji na zapadnoj strani imaju izveden westwerk, pokušati ukazati na značaj izučavanja funkcije pojedinih arhitektonskih formi u objašnjavanju njihova porijekla i razvoja, te njihova mjesta u sveukupnoj arhitektonskoj baštini naše predromanike.

* * *

Skupina spomenika koncentrirana više-manje u kninsko-vrličkom

elemenata na istoj građevini. Na više mjesta je ipak naglašen karolinški utjecaj u pojavi oblika. Cf. T. Marasović, *Carolingian influence in the early medieval architecture in Dalmatia Actes du XIXe Congrès international d'histoire de l'art*, Paris 1958, 117—121; V. Gvozdanović, *Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike*, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978, 139.

⁷ S obzirom na problem koji Sv. Donat postavlja odavno istraživačima, sravni P. Vežić, *Crkva sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb 1985, gdje je navedena sva ranija literatura Problem njezina porijekla i rasta na veoma zanimljiv način rješava J. Stošić u referatu: *Sakralna umjetnost u provinciji između 7. i 9. st.*, održanom na simpoziju o crkvenoj umjetnosti kod Hrvata, Split 1985. tezom koju će biti vrlo teško opovrgnuti. U tipologiji predromaničke arhitekture Jadrana, Sv. Donat je u svakom slučaju usamljen spomenik. Cf. T. Marasović, *Prilog*, 39.

⁸ I u evropskoj povijesti umjetnosti takva su istraživanja tek posljednjih desetljeća začeta. Temeljni su u svakom slučaju radovi C. Heitz, *Recherches sur les rapports entre Architecture et Liturgie à l'époque carolingienne*, Paris 1963; isti, *L'architecture religieuse carolingienne, les formes et leurs fonctions*, ed. Picars, Paris 1980.

kraju uz neke u priobalnom pojasu, uvijek u prostoru između rijeka Zrmanje i Cetine, u nekoliko je navrata tipološki različito definirana.

Polazeći od objedinjavajućeg elementa sviju građevina, zapadnog masiva, V. Gvozdanović najšire definira cijelu grupu dajući joj naziv »vladarska predromanička skupina«.⁹ Naglašavajući njihov »vrlo originalni hrvatski doprinos općoj povijesti evropske predromanike« ime joj određuje vezanošću upotrebe zapadnog masiva uz dinastičke ili plemeni-taške zadužbine, kako je to bio običaj na Zapadu.¹⁰ U skupinu kro-nološki raznoliko određenu ubraja Sv. Spas na vrelu Cetine, crkvu na Lopuškoj glavici, četvrtu crkvu u Biskupiji, Crkvinu i Stupove u Bisku-piji, crkvu u Koljanima, katedralu u Biogradu na moru, Sv. Martu u Bijaćima i crkvu u Žažviću. Prema njegovoj su analizi graditelji ove skupine spomenika reinterpetiranjem tradicije i utjecajem karolinške arhitekture sadržajno i estetski obogatili građevine konfrontacijom dviju uravnoteženih masa westwerka i svetišta, te na temelju recepcije ka-rolinške inovacije daje ulogu inovatora i dvoru u Hrvatskoj.¹¹

Zanemarujući potpuno zajednički karakter nabrojanih spomenika prema jednom funkcijom određenom građevnom obliku, T. Marasović ih razvrstava u različite tipske skupine, vodeći računa gotovo isključivo o tlocrtnom rasporedu pojedinih elemenata (svetište i raščlanjenje pro-stora). Tako u svojoj morfološkoj klasifikaciji spomenika¹² svrstava gra-đevine o kojima je riječ čak u tri grupe, susljedno-jednobrodni tip u dalmatinskoj Zagori,¹³ trobrodno jednoapsidalni¹⁴ i trobrodno troapsidalni tip.¹⁵ Međutim, koliko god tipološka klasifikacija bila korisna u sagle-davanju sveukupnosti arhitektonskog nasljeđa, provedena samo prema djelomičnom morfološkom kriteriju (raščlamba prostornih segmenata broda i svetišta, te raščlamba zidnog omotača), ona, zanemariivši druge morfološke probleme (pitanje geneze), pa kronološke, konstrukcijske, funkcionalne i dekorativne, često može navesti na pogrešan put u istra-živanju. Karakteristike po kojima su navedeni spomenici podijeljeni u grupe u razmatranju geneze i kronologije oblika manje su važne, budući da sve potječu iz ranokršćanskog repertorija oblika. A jedini zajednički element svim proučavanim objektima ne igra u takvoj podjeli nikakvu ulogu, mada gotovo jedino on može odgovoriti upravo na pitanja po-rijekla i razvoja oblika. Uostalom, prepoznatljivost tim proučavanim spomenicima ne daje broj brodova ili apsida, već čitavoj konstrukciji daje pečat upravo ovaj posebni oblik pročelnog rješenja nepoznat u prethodnim zdanjima na istočnoj obali Jadrana.

⁹ V. Gvozdanović, Značaj, 139.

¹⁰ V. Gvozdanović, o. c. 139, navodi da je Crkvina u Biskupiji bila mau-zolej, da je Sv. Marta u Bijaćima na vladarskom dobru, katedrala u Biogradu glavna crkva prijestolnog grada itd.

¹¹ V. Gvozdanović, o. c. 140.

¹² T. Marasović, Prilog, passim.

¹³ T. Marasović, Prilog, 57—60. Tu ubraja dvije crkve u Biskupiji — četvrtu i Lopušku glavicu, te Sv. Spas na vrelu Cetine., sve kao posebnu varijantu crkava s raščlanjenom vanjštinom.

¹⁴ T. Marasović, o. c. 64, u koju među ostale stavlja Sv. Martu u Bijaćima i crkvu u Žažviću.

¹⁵ T. Marasović, o. c. 64, koja obuhvaća Crkvinu i Stupove u Biskupiji, ka-tedralu u Biogradu i Sv. Petar i Mojsije u Solinu.

T. Marasović je, ipak, u jednom ranijem radu ukazao, upravo na temelju grupiranja spomenika prema »zvoniku« na pročelju, na karolinški utjecaj u predromaničkoj arhitekturi Jadrana.¹⁶ Međutim, u ovom pak slučaju nije vodio računa o kronološkim odrednicama, pa niti takav prikaz ne ide u prilog proučavanju geneze oblika i njegova kasnijeg razvoja.

Iz skupine na početku navedenih građevina I. Petricioli izdvaja samo one s oblim kontraforima, ukazujući svestranom analizom na mogućnost njihova kronološkog grupiranja u uski vremenski raspon, a dokazujući u njima, prvenstveno radi konstruktivnih elemenata obliha kontrafora i svođenja te tehnike zidanja, domaće porijeklo i karakter starohrvatske arhitekture u punom smislu.¹⁷

Upravo Petriciolijeva striktno izvedena datacija objekata, uočavanje svih posebnosti ove male grupe spomenika, može poslužiti njihovom daljnjem proučavanju, prvenstveno pojavnih oblika, njihove geneze i njihove funkcije, u cilju što kompleksnijeg sagledavanja predromaničke arhitekture Jadrana.

Tipološka je osnovica skupine, dakle, čvrsto definirana. Objedinjujući oblik za njezino šire određenje jest svakako specifično rješenje zapadnog dijela građevine. Bilo da se skupinu promatra kao »vladarsku predromaničku skupinu«,¹⁸ za što sigurno postoje veoma dobri razlozi, bilo da se samo dio objekata, oni s kontraforima, nazovu starohrvatskima u pravom smislu, oni, kako je već i naglašeno, predstavljaju bitan doprinos predromaničkoj arhitekturi Jadrana i Evrope.¹⁹

U smislu tipološkog grupiranja ove skupine tlocrtni raspored i prostorno raščlanjenje samog broda i svetišta ne igraju bitnu ulogu, jer unatoč međusobnim razlikama, odgovaraju istom osnovnom konceptu.

Konstrukcija i oblici

Nakon tipološkog određenja skupine na temelju karakteristika oblika koji je čine, potrebno je pristupiti analizi pojedinih formi unutar svakog objekta, morfoloških karakteristika značajnih za određenje njihova porijekla i vremena nastanka. Već na početku treba izdvojiti u takvim promatranjima crkvu u Žažviću za koju su posljednja istraživanja pokazala ranokršćansko porijeklo i predromaničke pregradnje.²⁰ U razmatranjima će posve krnje biti prikazane četvrta crkva u Biskupiji, kojoj

¹⁶ T. Marasović, *Carolingian influence, passim*.

¹⁷ I. Petricioli, *Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima*, izd. Hrvatskog arheološkog društva 8, Split 1984, 221—225; isti, *Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka*, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 117.

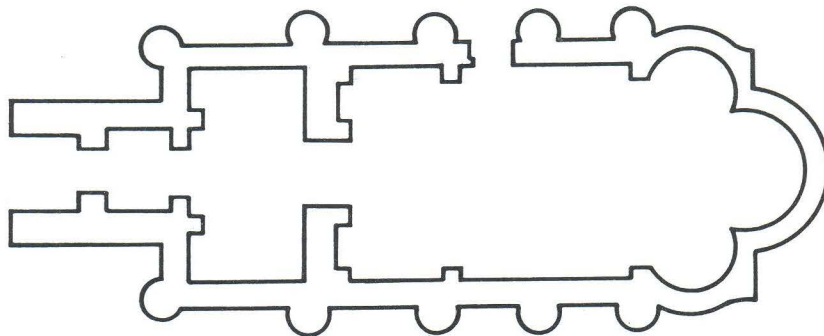
¹⁸ V. Gvozdanović, *Značaj*, 139.

¹⁹ I. Petricioli, *Prilog diskusiji*, 225.

²⁰ T. Burić, *Kameni namještaj bazilike u Žažviću*, SHP III ser., 15/1985, Split 1986, 165, upozorava na nalaze ranokršćanske plastike u objektu, a J. Jeličić, *Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (dalje = Prilozi)* 23, Split 1983, 18, pretpostavlja da je crkva izvorno ranokršćanska. Preciznim određenjem građevine treba ipak pričekati revizijska istraživanja, koja bi morala pokazati točne dijelove građevine iz ranijeg i kasnijeg vremena.

nedostaje zapadni dio,²¹ i ona u Koljanima, kojoj se ne zna oblik sve-
tišta.²² Tako se tlocrtni raspored poznaje na crkvama s kontraforima te
Crkvinu u Biskupiji i Sv. Marti u Bijaćima, a u elevaciji je u značajnijoj
mjeri sačuvana jedino crkva sv. Spasa na vrelu Cetine.²³ No kako ovi
objekti ionako čine jezgru grupe, i konstruktivno i kronološki, to će
razmatranja upravo o njima imati veće značenje.

O konstrukcijskim se rješenjima može uglavnom samo nagađati, a
jedino Sv. Spas na vrelu Cetine pruža nešto više podataka. Pogotovo
je vrlo teško išta reći o prostornom rasporedu dijelova zapadnih masiva

Sv. Spas na vrelu Cetine

u elevaciji. Prema nalazima mnoštva sedre, a u tlocrtnom rasporedu
vidljivih obliha kontrafora, očigledno su sve bile svođene.²⁴ Isto se može
tvrditi i za Crkvinu u Biskupiji gdje se također pronašlo mnogo sedre,²⁵
mada je rekonstrukcija njezinog gornjeg dijela iznimno teška.²⁶

²¹ Dokumentacija o revizijskim istraživanjima, kao i sva ranija literatura
u: S. Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje
oko nje, SHP 2, 1952, 57.

²² Najpotpuniji prikaz i ranija literatura u: D. Jelovina, Ranosrednjo-
vjekovni položaj Crkvinu u Gornjim Koljanima kod Vrlike, izd. Hrvatskog ar-
heološkog društva 8, Split 1984, 227.

²³ Sve ostale sačuvane su samo u temeljima ili u neznatnoj visini nad
njima, dok je katedrala u Biogradu skoro potpuno propala.

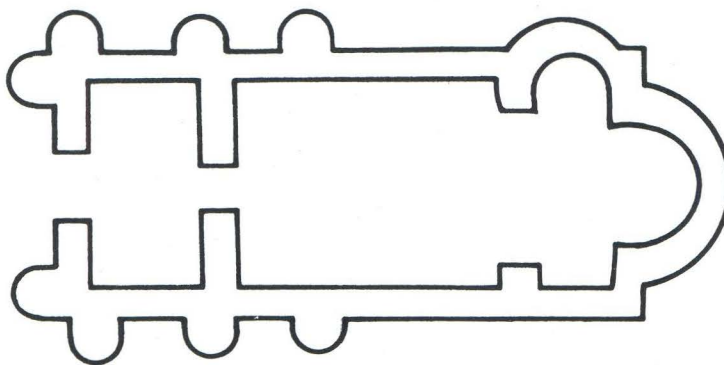
²⁴ Za nalaze znatnih količina sedre cf. S. Gunjača, Četvrta starohrvatska
crkva, 77; isti, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji
kod Knina, SHP 3, 1954, 12; isti, Radovi na crkvi i groblju svetog Spasa na
vrelu Cetine, Ljetopis JAZU 55, Zagreb 1949, 87; isti, Ostaci starohrvatske
crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, SHP 5, 1956, 83. K
tome i analiza statičkih momenata u presvođenju objekata u kojoj glavnu
ulogu imaju kontrafori.

²⁵ S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, Lje-
topis JAZU 57, Zagreb 1953, 26.

²⁶ V. Gvozdanović, Two Early Croatian Royal Mausolea, Peristil 18—19,
Zagreb 1975/76, 7, fig. 1/a, predložio je zasad jedinu rekonstrukciju građevine,
koja se ipak ne čini sasvim uvjerljivom.

Uvid u tehniku zidanja pruža, osim u temeljnim ostacima, jedino Sv. Spas na vrelu Cetine. Crkva je građena od lomljenaca, pokazujući kvalitete poznate u tome razdoblju diljem Jadrana.²⁷ I ostale građevine grupe s kontraforima u svojim ostacima pokazuju iste tehnike zidanja. Jedino se na ostacima Sv. Marte u Bijaćima opažaju minimalne razlike, gdje se radi o nešto boljim tesancima u odnosu na prethodne.

U tlocrtnom se pak rasporedu pokazuju određene razlike među objektima, mada svi u načelu odražavaju istu koncepciju. Zapadni masiv najstroženiji je na Sv. Spasu i Stupovima gdje pred dvokatnim westwerkom u osi crkve stoji visoki masivni zvonik. Lopuska glavica ima samo westwerk, dok katedrala u Biogradu na moru i Sv. Marta u

Crkva na Lopuskoj glavici kod Knina

Bijaćima imaju samo zvonik pred fasadom. Isto rješenje izgleda da je imala crkva u Koljanima, a Crkvina u Biskupiji pokazuje u tlocrtu vrlo zanimljivo rješenje s dva naglašenija bočna prostora u okviru samog westwerka.

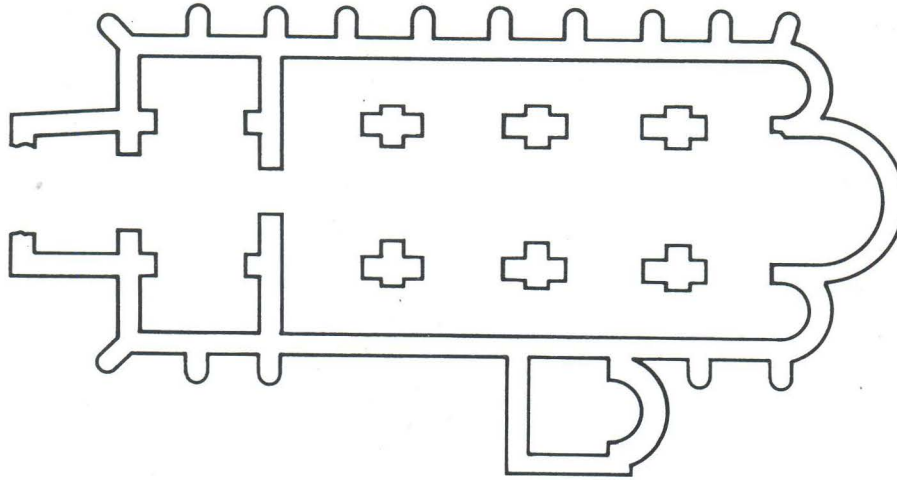
Raščlamba unutarnjeg prostora građevine pokazuje dva rješenja. Jednbrodne su crkve na Lopuskoj glavici, Sv. Spas i četvrta crkva u Biskupiji, a trobrodne Crkvina i Stupovi u Biskupiji, katedrala u Biogradu na moru, Sv. Martina u Bijaćima i ona u Koljanima.

Istočni završetak građevina je kod trobrodних crkava troapsidalan, a kod jednbrodних trolisnog završetka. Jedino je četvrta crkva u Biskupiji jednoapsidalna, iako jače izbačeni par lezena pred apsidom možda ukazuje i na apsidalnu funkciju prostora koji zatvara.

²⁷ Uz već citirane radove S. Gunjače i I. Petriciolija, tehniku zidanja crkve sv. Spasa pomnije promatra Z. Gunjača, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, izd. HAD sv. 8, 258, gdje još nekim podacima dokazuje istovrsnost gradnje zvonika i crkve, što je ranije bila česta tema diskusija.

Možda je već ovdje važno naglasiti da sve građevine imaju, dakle, tri apsidalna završetka, bez obzira na raščlambu broda,²⁸ a da su i one sa trolisnim završetkom u funkcionalnom smislu tri apside za razliku od genetski istih oblika iz kojih su se razvile.

Rastvaranje zidnih omotača građevina ove skupine uočljivo je na jednom stojećem objektu, Sv. Spasu na vrelu Cetine. Može se pretpostaviti da i ostali objekti u raščlambi otvora zidnog plašta koriste iste forme, jer pokazuju sličnosti u tlocrtnom i konstrukcijskom smislu te u tehnici zidanja. Prozorski i otvori vrata na Sv. Spasu nisu svi jednako

Stupovi u Biskupiji

izvedeni. Neki od njih imaju širi polukružni luk nad pravokutnom osnovom otvora, stvarajući gljivaste oblike, poznate u ranokršćanskoj i u predromaničkoj (u manjoj mjeri) arhitekturi na istočnoj obali Jadrana.²⁹

Geneza

Pri izučavanju objekata ove skupine postavljene su, obzirom na aspekte promatranja problema, različite teze o porijeklu oblika, odnosno naglašavanje inovacije ili recepcije, domaćeg starohrvatskog doprinosa arhitekturi ili utjecaja izvana.

Tako T. Marasović vidi u arhitekturi ove skupine bitan karolinški utjecaj,³⁰ V. Gvozdanović da na temelju recepcije karolinške inovacije

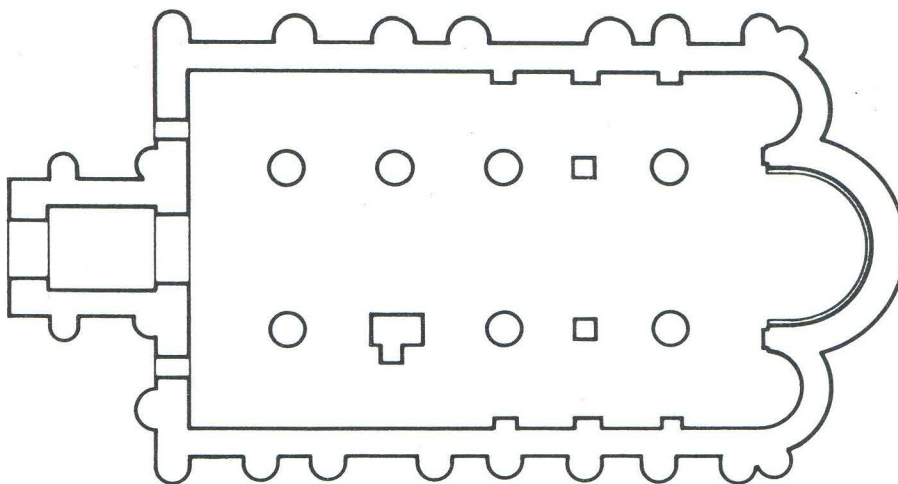
²⁸ Unatoč tome što je T. Marasović, Prilog, 64, svrstava u trobrodne jednoapsidne crkve, Sv. Marta u Bijaćima je troapsidna građevina jer zidni istaci srednje apside zatvaraju s bočnih strana pravokutne prostore.

²⁹ O tome više u: Z. Gunjača, O pojavi, 256.

³⁰ T. Marasović, Carolingian influence, 119.

predstavljaju i inovaciju vladarskih hrvatskih arhitekata,³¹ a I. Petricioli, doduše samo za one crkve koje imaju kontrafore, i upravo radi toga, sasvim opravdano pridaje im važnost originalnog hrvatskog doprinosa predromaničkoj arhitekturi uopće.³² Čini se da je problem nešto složeniji, a za njegovo rješenje potrebno je pristupiti analizi oblika koje nam sačuvana arhitektura pruža.

U tlocrtnom su rasporedu i jednobrodne i trobrodne longitudinalne građevine opća mjesta u predromaničkoj arhitekturi istočnog Jadrana. Porijeklo oblika sasvim je jasno označeno bazičnom formom bazilike

Katedrala u Biogradu na moru

iz najranijih kršćanskih vremena i kao takvo persistira kroz povijest arhitekture.³³ Zanimljiviji su u razmatranju geneze istočni završeci objekata, u slučaju ove grupe spomenika troapsidni ili trolisno postavljeni, uz jedan slučaj jednoapsidalnosti.

Tri apside u trobrodnim crkvama udomaćile su se u Evropi od sredine 6. stoljeća prema istočnim (Sirija) prvim pojavama oblika a uvjetovane novim liturgijskim potrebama.³⁴ Često u upotrebi od tada

³¹ V. Gvozdanović, Značaj, 139.

³² I. Petricioli, Prilog diskusiji, 225; isti, Oko datiranja, 117.

³³ Za porijeklo, razvoj i značaj longitudinalne forme u arhitekturi ranog kršćanstva i srednjeg vijeka cf. C. N. Schulz, Meaning in Western Architecture, Studio Vista, London 1975, 120 i d.

³⁴ Još su nedovoljno razjašnjene liturgijske promjene u 6. stoljeću. Općenito se smatra da je pojavu troapsidalnosti na zapadu uvjetovalo spajanje ranijeg odvojenog uspostavljanja kongregacijske i grobne crkve, te jačeg ispoljavanja mučeničkih kultova. U svakom će slučaju zapad u srednjem vijeku dati sasvim različitu funkciju trima apsidama od istih rješenja istoka. Cf. P. Verzone, Od Teodoriha do Karla Velikog, N. Sad 1973, 191.

uvjetovat će na Zapadu postavu tri oltara u tri apside, da bi kasnije, od konca 8. stoljeća oltar počeo napuštati svoje privilegirano mjesto u apsidi i raspoređivati se, osim u njoj, i na mnoga druga mjesta u crkvi.³⁵

U svakom slučaju, već je zamijećeno da ne treba ići daleko u traženju prvih pojava troapsidalnosti u našim krajevima, jer je Poreč već u 6. stoljeću ima.³⁶ Pitanje funkcije tih apsida je doduše sasvim drugo, ali zato niz objekata sjeverne Italije, počevši od druge polovice 8. stoljeća zasigurno ima tri apside,³⁷ što mora upućivati traženje izvora na tu stranu. Naime, iako je oblik sam po sebi poznat i u našim krajevima, s obzirom na nove funkcije koje se formuliraju u rimskoj liturgiji, mora se odbaciti pomisao da je nastao na Jadranu.

Mnoga pitanja postavlja trolisni završetak istočnog dijela građevine na dva objekta skupine. U traženju morfološke geneze tipa, T. Marasović je upozorio da je treba vidjeti u trikonhalnim crkvama s produženim zapadnim dijelom koji je u tom obliku formiran u starokršćanskoj arhitekturi.³⁸ Objašnjavajući pojavu, I. Nikolajević je tretira kao kontinuitet arhitektonskog oblikovanja iz kasnoantičke baštine.³⁹

Pri pobližoj analizi, međutim, naziru se neke razlike između predromaničkih oblika i ranokršćanskih uzora. Naime, zapaženo je već da trolisni istočni kraj Sv. Spasa predstavlja u oblikovanju svojevrsnu kombinaciju ranokršćanskih trikonhosa s odvojenim apsidama kojima su jasno naznačeni vanjski uglovi između apsida, i trolisnih svetišta u prostornom oblikovanju.⁴⁰ Trebalo bi tome dodati da bočne apside Sv. Spasa nisu okomito postavljene na srednju (barem to nije južna), već koso ulaze u sam brod crkve, što bi ih možda moglo približiti istovremenim rješenjima sjeverne Italije i južne Švicarske. Naime, u to su vrijeme poznata rješenja troapsidalnog svetišta u jednobrodnim crkvama, ali sve u ravnini začelnog zida.⁴¹ K tome još jedna mogućnost. Bočne apside S. Salvatorea u Bresci, koja je inače trobrodna, nisu u osi začelnog zida, već malo ukoso ulaze u prostor crkve.⁴² Ni u kom slučaju ne namjeravam time ukazati na porijeklo rješenja apsidalnog prostora Sv. Spasa u navedenim objektima, ali ih napominjem stoga što se veza ima tražiti u drugim aspektima oblikovanja, tj. u njihovoj funkciji. Naime, sasvim je jasno da je geneza oblika proistekla iz ranokršćanske

³⁵ P. Verzone, o. c, 191. Izvrstan primjer o brojnosti oltara u jednoj crkvi imamo na sačuvanim dokumentima za samostane St. Gallen i St. Riquier u Centuli. Cf. C. Heitz, *L'architecture Carolingienne a la lumière de la réforme religieuse*, *Atti del XXIV Congresso Int. di Storia dell'Arte*, Bologna 1979, vol. 1 (*Riforma religiosa e arte nell'epoca carolingia*), Bologna 1983, 5—14.

³⁶ I. Petricioli, *Prilog diskusiji*, 222.

³⁷ Uz trobrodne navedene kod Petriciolija, o. c, 223, treba dodati i cijeli niz jednobrodnih crkava sa tri apside, a koje se sve datiraju oko 800. (Münstair, Mistail, Disentis, Malles itd). Cf. C. Heitz, *L'architecture religieuse*, 24—27.

³⁸ T. Marasović, *Prilog*, 57.

³⁹ I. Nikolajević, *Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 10, Beograd 1967, 114 i d.

⁴⁰ Z. Gunjača, *O pojavi*, 254.

⁴¹ *Sravni s bilj.* 37.

⁴² Vidi u P. Verzone, o. c, 204.

tradicije ovog tla, ali su promijenjene funkcije uvjetovale barem minimalno preoblikovanje prostora. Upravo je u tom pogledu već bio naznačen pravac istraživanja. Z. Gunjača je uočio u prostornom omeđenju svetišta razlike između ranokršćanskih objekata i Sv. Spasa.⁴³ Činjenica da je oltarna pregrada zagrađivala samo središnju apsidu i prostor ispred nje, a u Sv. Spasu sve tri apside, govori o promjeni funkcije tih prostora i na taj način približava idejno ista, a formom nešto različita rješenja svetišta u našim primjerima i onima sjeverne Italije.

Obli kontrafori, prisutni na većini promatranih objekata, jesu konstruktivna rješenja nepoznata u suvremenoj Evropi. Sama njihova pojava kao podupirača svoda nije, međutim, nepoznata u vrijeme njihova nastanka. U ranokršćanskoj arhitekturi općenito se koriste pri učvršćenju apsidalnog dijela građevine, dakle jedinog svodenog dijela crkve, pa su primjeri takvog korištenja poznati i u našim krajevima.⁴⁴ Na centralnim građevinama nešto je češće u upotrebi u podržavanju vanjskoga plašta njihove dvostruke strukture.⁴⁵ U predromanici Zapada oblik je po svojoj namjeni poznat i koristi se u svodenim prostorima, češće izvan centara karolinške umjetnosti.⁴⁶ Po oblikovanju su, međutim, uvijek pravokutnog, odnosno trokutnog presjeka i ne upotrebljavaju se u crkvama većih razmjera obzirom na to da one u načelu nisu bile svodene.⁴⁷

Moguću genezu oblika, ne prema funkciji već po samom izgledu dao je naslutiti V. Gvozdanović, smatrajući da bi mogli potjecati od prislonjenih stupova vidljivih u Dioklecijanovoj palači.⁴⁸ Drugo moguće objašnjenje oblika samog po sebi jest inverzno postavljanje prislonjenih stupova, odnosno polustupova koji unutar crkve nose poprečne lukove u podržavanju svoda. Međutim, ovakvo traženje porijekla oblika ne mora voditi ikakvom rješenju. Bitna je u ovom slučaju njihova funkcija kontrafora,⁴⁹ koji iako poznati ranije i u istodobnoj arhitekturi, ovdje dobivaju ne samo nov i drugačiji samosvojan izraz, već se u strukturalnom smislu izdvajaju iz istodobne arhitekture Zapada i Istoka gotovo programskim osmišljavanjem strukturalizacije objekta u vrlo ranom vremenu. Potpuno ispravno je I. Petricioli naglasio veliki dopri-

⁴³ Z. Gunjača, O pojavi, 256.

⁴⁴ Vidi npr. u: N. Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, Materijali XII, 1972, Zadar 1976, 239 i d.

⁴⁵ Vidi za brojne primjere počev od S. Vitalea u Ravenni pa dalje npr. u: R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Pelican history of Art, passim.

⁴⁶ Poglavitito u Španjolskoj ali i drugdje. Cf. K. J. Conant, Carolingian and Romanesque Architecture, Norwich 1979⁴, 87—90 i d.

⁴⁷ Zanimljiv je primjer tlocrtno trokutno zašiljenih ugaonih kontrafora na kasnoantičkoj palači kod Gata (Ž. Rapanić, Kasnoantička »palača« u Ostrvici kod Gata (Poljica), izd. HAD sv. 8, 149, sl. 2), na koje me usmeno upozorio J. Stošić smatrajući da bi takovi ugaoni kontrafori mogli biti uzorom oblim predromaničkima.

⁴⁸ V. Gvozdanović, Značaj, 140, bilj. 27.

⁴⁹ Njihovu funkciju kontrafora pouzdano je analizama utvrdio S. Gunjača (cf. svi citirani radovi u gornjim bilješkama), nasuprot Karamanovim tvrdnjama da predstavljaju lezene dekorativne funkcije (cf. Lj. Karaman, Iz kolijevke, 69).

nos ove skupine spomenika evropskoj predromanici, kao udio staro-hrvatske arhitekture.⁵⁰

Konačno, u traženju geneze najvažnijoj arhitektonskoj formi ove skupine, westwerku, dolazi se do negativnih očitavanja njegova porijekla na jadranskom tlu. On je jedini strani oblik ranijoj arhitektonskoj praksi i očito je da je u svojim prvim ispoljavanjima donešen sa Zapada, iz karolinškog svijeta. Prvotne oblike i njihov razvoj na našem tlu svrsishodnije će biti promatrati u vezi s funkcijom i kronološkim grupiranjem pojedinih objekata skupine.

Mnoge je probleme znanosti postavljala datacija proučavanih objekata, još od vremena Karamanove tvrdnje da su trobrodne crkve izričito iz 11. stoljeća.⁵¹ Ipak se uvođenjem u razmatranje pripadajućeg im crkvenog namještaja u posljednje vrijeme ti problemi vrlo uvjerljivo rješavaju. Naime, u nekoliko navrata izvršenom analizom pleterne skulpture crkava s kontraforima, I. Petricioli je preciznije datira u 9. stoljeće.⁵² Kako su u načelu ta razmatranja bila upućena obaranju tvrdnje o trobrodnim crkvama iz 11. stoljeća, to je argumentacija slijedila samo generalne osnove, ne ulazeći u posvemašnju analizu cjelokupnog materijala, koja nije niti bila potrebna, jer se već i takvim postupkom vrlo često pokazalo postojanje crkava s kontraforima u 9. stoljeću.⁵³

Tako su procesu istraživanja datacije već revizijska istraživanja na crkvi Sv. Spasa na vrelu Cetine dala na vidjelo arhitrave oltarne pregrade i dio zabata koji rekonstruirani odgovaraju širini crkve, čime su već tada otpale pretpostavke o kasnijoj dataciji objekta.⁵⁴ Komparacijom arhitrava s imenom Gastike sa oltarnim pregradama iz Šopota i Ždrapnja, koje spominju Branimira, ustanovljena je njihova identična kompozicija i obrada ornamentata, čime se njihova izrada postavila u isto vrijeme, dakle za vladavine kneza Branimira.⁵⁵ Možda treba dodati i još jedan kronološki podatak. Na natpisu iz Ždrapnja izgleda da je ime Branimira dospjelo na mjesto nekog drugog, možda Zdeslava ili čak ranijeg vladara.⁵⁶ Kako je s druge strane Branimirov natpis iz Muća drugih karakteristika i datiran u 888. godinu, moguće je, mada su te radove izvodile različite radionice, pa dakle na različit način i različitim motivima, ipak ukazati na mogućnost da je oltarna pregrada iz Sv. Spasa mogla nastati radije prije nego poslije od određene datacije.

⁵⁰ I. Petricioli, Prilog diskusiji, 225; isti, Oko datiranja, 115.

⁵¹ Lj. Karaman, Iz kolijevke, 68.

⁵² I. Petricioli, Prilog diskusiji, passim.

⁵³ Dovoljno je bilo Petricioliju, oc. 224, konfrontacijom zabata ustanoviti njihov nastanak u okviru druge polovice 9. st. Inače, od ulaska ovih objekata u literaturu različito su se datirali. Dok je Karaman trobrodne mahom stavljao u 11. st. (Iz kolijevke, 68), Gunjača Sv. Spas stavlja u 9/10. st. (Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji, Zagreb 1958, 27), a trobrodne u 11. st. (Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije, 125). Gvozdanović bez argumentacije datira trobrodne u drugu polovicu 11. st, Sv. Spas oko 900, Crkvinu u kasno 9, Koljane i Lopusku glavicu u 9. st. (Značaj, 139).

⁵⁴ S. Gunjača, Novi naučni rezultati, 27. Na to ga je uputio i oblik slova natpisa.

⁵⁵ I. Petricioli, Prilog diskusiji, 224.

⁵⁶ S. Gunjača, Novi naučni rezultati, 11. Suprotno misli Ž. Rapanić, Bilješka o četiri Branimirova natpisa, SHP 11, 1981, 179.

Među sačuvanim fragmentima pleterne skulpture s Lopuske glavice ističe se dio zabata oltarne pregrade koji po načinu klesanja i dekorativnim motivima liči na zabat iz Rižinica s imenom kneza Trpimira, što im ukazuje isto vrijeme nastanka.⁵⁷ Kod namještaja s Lopuske glavice vrijedno je već sada napomenuti da su pronađeni dijelovi triju oltarskih menzi, a da jedna rekonstruirana pokazuje klasičan oblik s ukopanom jednom središnjom nogom.⁵⁸ Uz to je značajan podatak o postojanju još jednog zabata, sudeći prema malom sačuvanom fragmentu,⁵⁹ o čijoj dataciji je vrlo teško govoriti na temelju oskudnih ostataka.

Uspoređujući zabat sa Stupova u Biskupiji s drugim Branimirovim natpisom, onim iz Muća i Nina, Petricioli utvrđuje i njihovu istovremenost.⁶⁰ K tomu treba dodati da je arhitravna greda s četvrte crkve u Biskupiji identična onoj na Sv. Spasu, samo bez natpisa, a drugi fragment onima sa Stupova. Time se grupa spomenika iste provenijencije i vremena širi.⁶¹ Nadalje, razdvajajući zabate oltarne pregrade na Crkvini u Biskupiji, N. Jakšić otkriva da je drugi sloj opremanja te crkve jednak Branimirovim zabatima iz Šopota i Ždrapnja, što će reći i Sv. Spasa.⁶²

Ovako velik broj istoznačnih rezultata ne može biti slučajan, što u svemu dovodi do već izrečenog zaključka o dataciji promatranih objekata u 9. stoljeće, u najgorem slučaju u njegovu drugu polovicu.

Istraživanju ove vrste moguće je prići i s druge strane. Poznato je da je namještaj iz Crkvine u Biskupiji prava riznica materijala za komparativno izučavanje.⁶³ Tako je N. Jakšić uspješno grupirao zabate njezine oltarne pregrade u četiri skupine, utvrdivši najmanje četiri promjene oltarne pregrade u predromanici, uz još barem jedno djelomično krpanje.⁶⁴ Pristupivši opreznije datiranju tih pregrada jasno je izdvojio onu koja na jednom zabatu ima prikaz Gospe, datiravši je sasvim jasno u 11. stoljeće. Druga je oltarna pregrada također s velikom dozom sigurnosti datirana na temelju analogija s oltarnom pregradom iz Šopota, približno u Branimirovo vrijeme. S većom dozom opreza jedna je oltarna pregrada datirana između ovih dviju, a četvrta, odnosno kronološki najranija, naravno prije one iz Branimirovog vremena.⁶⁵ Odlučujući faktor za datiranje ovih dviju potonjih bio je na trećoj fazi natpis koji govori o pregradnji, a za prvu identičnost oltarne pregrade s dijelovima ambona.⁶⁶

⁵⁷ I. Petricioli, Prilog diskusiji, 224.

⁵⁸ S. Gunjača, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuskoj glavici, 12, sl. 14.

⁵⁹ S. Gunjača, o. c. 19, sl. 17.

⁶⁰ I. Petricioli, Prilog diskusiji, 224.

⁶¹ S. Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva, sl. 25. i 26.

⁶² N. Jakšić, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, Fiskovićev zbornik I, Split 1980, 107.

⁶³ Nažalost, kao i većina predromaničkih objekata kod nas, ni Crkvina nije monografski publicirana, pa ni danas nakon niza iskopavanja i revizije nemamo uvid u kompletan materijal.

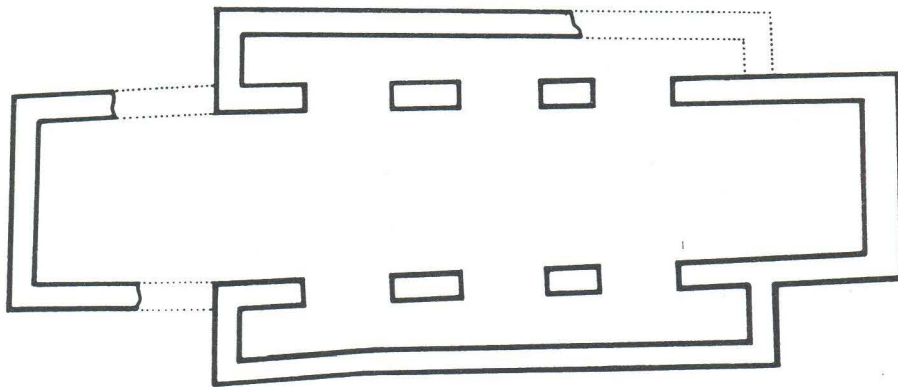
⁶⁴ N. Jakšić, o. c. 97—109.

⁶⁵ N. Jakšić, o. c. 108. Uz ogradu da ipak predlaže oprezniju dataciju prije 11. st.

⁶⁶ Uz to navodi za prvu pregradu i sličnost njenog ambona sa Višeslavovom krstionicom tako što se križ postavlja na gotovo praznu plohu. O. c. 108.

Ovakvo grupiranje spomenika predromaničke skulpture, pogotovo na objektima koji brojnošću promjena dopuštaju takvu mogućnost, unatoč tome što još uvijek takvom pristupu treba dodati i stanoviti oprez, vrlo je koristan i predstavlja na sistematiziranom materijalu izdašne mogućnosti rada.

Dakle, unatoč tome što takve datacije pleterne skulpture možda i nisu savršene, u slučaju Crkvine sasvim je jasno da su do kraja 11. stoljeća postojale četiri oltarne pregrade, od kojih je prva promjena nastupila u približno Branimirovo vrijeme. Za nas je dakle bitno da je prva oltarna pregrada izrađena prije druge polovine 9. stoljeća, što mora i crkvu datirati prije tog vremena. Ovdje mi se čini bitnim napomenuti da prva oltarna pregrada s Crkvine nema na svojim zabatima

Sv. Marta u Bijaćima

uobičajenu dekorativnu shemu križa flankiranog dvjema pticama koje kljuju grozd, već se radi o križu oko kojeg su raspoređene rozete, slobodne ili u troprutim krugovima.⁶⁷

U vezi s tim potrebno je istaći karakteristike skulpture s crkve sv. Marte u Bijaćima, crkve koje nam je postojanje zajamčeno u 9. stoljeću kao mjesto izdavanja vladarskih isprava.⁶⁸ Crkva sv. Marte bila je prvotno trobrodna ranokršćanska crkva s istaknutom polukružnom apsidom. Predromanička crkva koja je na nju sjela jest trobrodna građevina s istaknutom pravokutnom apsidom i zvonikom na pročelju. Prema sumarnim izvještajima s revizijskih istraživanja, crkva je doživjela nekoliko građevinskih preinaka, a prema crkvenom namještaju i nekoliko dekorativnih. Naime, tvrdi se, jednako kao za Crkvinu u Biskupiji, da

⁶⁷ Vidi u N. Jakšić, o. c, sl. 7. i 8.

⁶⁸ Lj Karaman je publicirao tri zabata i dva arhitrava, sve kao jednu cjelinu. Cf. Iz kolijevke, sl. 43. Novopronađeni materijal, dijelom izložen u MHAS, još nije publiciran.

je zvonik na pročelju naknadno dodan na crkvu jer zidovi nisu organski vezani.⁶⁹

Bitno je dakle ustanoviti da ovdje, kao i na Crkvini, westwerk izgleda nije bio sastavni dio crkve. Nadalje, među namještajem iz Sv. Marte, čiji svi dijelovi očito nisu istovremeni već rezultat nekoliko intervencija, ističu se dva tegurija, po obliku nešto izdignutijeg početka kosine trokuta i nešto višeg luka,⁷⁰ slična onima na rano datiranim talijanskim primjerima.⁷¹ S druge strane, što je neobično važno, i oni, kao što je to slučaj na prvoj oltarnoj pregradi s Crkvine, nemaju na središnjem polju standardnu shemu križa flankiranog pticama koje kljuju grozd. Ovdje je na jednom teguriju prikaz dva pauna s grozdom, ali bez križa, a na drugom dekorativna shema troprutih krugova s rozetama na cijelom trokutnom polju tegurija.

Treća očita podudarnost među ovim objektima jest njihovo datiranje. Naime, Sv. Marta je poznata iz isprava 9. stoljeća, a prva oltarna pregrada iz Crkvine je svakako ranija od Branimirovog vremena. Obje se dakle građevine mogu smatrati ranijim od sredine 9. stoljeća.

Još je jedan moment neobično važan kod crkve sv. Marte. S pravom se u posljednje vrijeme napušta mišljenje o rušilačkom naseljavanju Slavena i Hrvata na Jadran. Može se pretpostaviti da su mnogi objekti ostali čitavi, a pogotovo što se tiče sakralne arhitekture. Crkva sv. Marte, ova predromanička, sjeda na ranokršćansku građevinu posve je negirajuća. Naime unutar polukružne apside ranokršćanske crkve gradi se pravokutna. Cijela trobrodna struktura crkve sjeda samo u srednji brod ranije, čak ne poklopi svoje zidove sa širinom srednjeg broda, ne koristeći dakle gotovo ništa od postojeće ranije građevine.⁷² Pretpostavivši čak da je ranija crkva bila srušena, koliko je logično onda barem koristiti već postojeće temeljne zidove, negoli graditi posve novo samo na istom mjestu. Razlozi su za to morali biti prilično čvrsti. Čak se i namještaj ranije crkve opire ideji da je bila zapuštena ili srušena. Dva pluteja oltarne pregrade, čija je datacija šetala sve do 12. stoljeća, čini se da bi ipak razložno mogli biti datirani u razmeđe između 6. i 9. stoljeća, što bi ukazivalo na to da crkva funkcionira barem jedno vrijeme nakon Slavenskih upada.⁷³

⁶⁹ D. Jelovina — D. Vrsalović, Sv. Marta, Bijaći kod Trogira — arheološka revizija 1967. i 1968. godine, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 173—176.; D. Jelovina, Djelatnost muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika od 1968. do 1980. godine, SHP 11, 1981, 244.

⁷⁰ Lj. Karaman, Iz kolijevke, sl. 43.

⁷¹ Da spomenem samo neke već poznate u nas — Lund, Cortona (cf. Lj. Karaman, O porijeklu pregradnih zabata starohrvatskih crkava, Peristil 3, Zagreb 1960, 97), pa onaj iz S. Apollinare in Classe (cf. Lj. Karaman, Iz kolijevke, sl. 92), a koji se u talijanskoj literaturi mahom nazivaju dijelovima ciborija. Cf. F. Zuliani, La scultura a Verona nel periodo Longobardo, Atti del Convegno, Verona in eta gotica e longobarda, 1980, 326, fig. 12, za ciborij iz Garde; dalje brojni primjeri u Corpus della scultura altomedievale I do X Spoleto, passim.

⁷² Cf. D. Jelovina — D. Vrsalović, o. c, 173, i slike sa prvih iskopavanja u Lj. Karaman, Iz kolijevke, sl. 2.

⁷³ Radi se o pluteju kojeg Karaman publicira (Iz kolijevke, 116, sl. 123), datirajući ga u 12. stoljeće kao rustičan pleter. J. Jeličić, međutim, na teme-

No bila ona srušena ili ne, ostaje činjenica da se predromanička građevina potpuno udaljuje od njezine osnove iz teže utvrdivih razloga. No oni su morali postojati, i jedini koji se s tim činom mogu dovesti u vezu su razlozi liturgijske prirode. Očito je da je nova zgrada morala po svojoj koncepciji odgovarati drugačijoj funkciji negoli je to ranija građevina ili njezini temelji dopuštali.

Stoga će u razjašnjenju problema biti potrebno prvenstveno odgovoriti na pitanje kojoj to novoj funkciji mora odgovoriti nova građevina, a da se ne može koristiti stari objekt ili barem dio njegova tlocrtnog rasporeda, pogotovo što su iz bliskog vremena poznate adaptacije ranokršćanskih objekata u predromanička zdanja.

Polako zaključujući dio rasprave o pitanju ranije datacije promatranih objekata, potrebno je još jednom naglasiti da se konačni zaključci o vremenu njihova nastanka na temelju skulptorske dekoracije moraju dogoditi do potpunog publiciranja sveg materijala, okolnosti njihova nalaza i dosljedno provedene analize svih, kako unutar jednog objekta, cijele grupe, pa i šire u cijeloj regiji. Međutim, i na temelju fragmentarno objelodanjenih nalaza mogu se ustvrditi neke činjenice i usmjeriti pažnja putevima daljnjeg istraživanja.

Nekoliko je neospornih činjenica koje uvjetuju međusobne odnose proučavanih spomenika.

Na Crkvini u Biskupiji utvrđeno je najmanje četiri različite i u vremenskom slijedu odjelite oltarne pregrade.⁷⁴ Prva od njih, ona koja odgovara i ambonu iz te crkve, nema razrađenu dekorativnu shemu prisutnu na zabatima oltarnih pregrada drugih predromaničkih crkava srednje Dalmacije. Jednako tako, nedostatak te sheme prisutan je na dva tegurija s crkve Sv. Marte u Bijaćima.⁷⁵ Time, a i oblikom građevine, ove se dvije crkve izdvajaju od ostalih promatranih toliko da im se mora tražiti posebno vrijeme nastanka. Crkvu sv. Marte imamo potvrđenu u ispravama 9. stoljeća. Kako je druga oltarna pregrada s Crkvine vrlo čvrstim argumentima stilističke prirode vezana za oltarnu pregradu iz Ždrapnja, dakle iz Branimirovog vremena,⁷⁶ to njena prva oltarna pregrada mora biti ranija od druge polovine 9. stoljeća.

Slijedeća je bitna činjenica da niti na jednoj crkvi, osim na Crkvini, nije pronađeno skulpture 11. stoljeća,⁷⁷ gdje je prisutna čak u više varijanti — oltarna pregrada sa zabatom s likom Madone, tranzena s Maiestas Virginis, te ciborij oltara.⁷⁸

S obzirom na već dobro poznate razvojne linije u predromaničkoj skulpturi, te obzirom na brojne komparativni materijal na tako uskom

lju gotovo isto dekoriranih pluteja iz Gale i pilastra iz Trilja naslućuje njihovo ranije postanje od 9. stoljeća. Cf. Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine, izd. HADa 8, 174, sl. 6, 7.

⁷⁴ N. Jakšić, Zabati, *passim*.

⁷⁵ Lj. Karaman, Iz kolijevke, sl. 43.

⁷⁶ N. Jakšić, Zabati, 107.

⁷⁷ Vidi citirane radove S. Gunjače; S. Gunjača — D. Jelovina, Strohrvatska baština, Zagreb, 1976. *passim*.

⁷⁸ I. Petricioli, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960, *passim*.

području,⁷⁹ s velikom se sigurnošću može tvrditi da niti jedna druga oltarna pregrada ovih crkava ne pripada skulpturi 11. stoljeća. Čak kad bi se htjelo biti fleksibilnijim, jer razmeđe dvaju stoljeća predstavlja samo fiktivnu granicu u razvoju stila, i pokušalo smjestiti bilo koju od oltarnih pregrada ovih objekata u to vrijeme, makar i na sam početak stoljeća, dolazi se do još nekih podataka koji sprečavaju takav postupak. Na Stupovima u Biskupiji revizijska istraživanja su iznijela oltarnu pregradu s tri zabata,⁸⁰ kojih se karakteristike mogu, prema I. Petricioliju, vezati za Branimirov natpis iz Muća i tako datirati građevinu.⁸¹ Međutim, svima pa i samom istraživaču promakla je činjenica kod datacije⁸² o postojanju još nekoliko fragmenata zabata oltarne pregrade na Stupovima koji se ne mogu po izvedenoj dekoraciji vezati za tu prethodnu.⁸³ Koliko god to bili mali ulomci, oni su čvrsto postavljena činjenica o barem jednoj promjeni crkvenog namještaja na Stupovima.⁸⁴ Pa ako se i nakon Petriciolijevih argumentacija hoće staviti gradnju crkve u 11. stoljeće, nikako se u tom istom stoljeću ne može govoriti o čak dvije oltarne pregrade od kojih niti jedna nema karakteristike skulpture 11. stoljeća. To bi u tom slučaju bio jedini objekt s takvom skulpturom duboko u vremenu kada dekorativni sistemi kreću sasvim novim pravcima razvoja. To bi ujedno značilo odbaciti u zadnje vrijeme sazrela razmatranja o prelasku predromaničke u romaničku skulpturu. Da se ne govori o tome kako na Crkvini, dakle u neposrednoj blizini, postoji materijal 11. stoljeća svih mogućih varijanti — s ljudskom figurom, s dekorativnim sustavom i životinjskim likovima, s plitko uparanim reljefom Gospe — s kojim se ulomci zabata iz Stupova ne mogu niti teoretski povezati.

Neosporna je dakle činjenica da na Stupovima postoji bar jedna promjena oltarne pregrade. Da ta i jeste iz 11. stoljeća, prije pa i paralelno s cjelokupnim razvojem skulpture, ona prva ne može nikako biti iz tog vremena, što dakle stavlja crkvu na Stupovima zasigurno u ranije vrijeme.

Stoga za postanje crkve na Stupovima u Biskupiji u svakom slučaju treba isključiti 11. stoljeće. Što se tiče poblize datacije njezine bolje sačuvane oltarne pregrade u vrijeme Branimira na temelju komparacije s arhitravom iz Muća, ona je moguća, i dapače vrlo vjerojatna, ali za definitivno određenje mi se čini da ipak treba pričekati pomnu i unakrsnu komparativnu analizu skulpture srednje Dalmacije.

Kad se pitanje datacije pokušava riješiti na temelju samih arhitektonskih oblika, prvo što treba istražiti jest pitanje prvoga uzora. Iz

⁷⁹ I. Petricioli, *Pojava, passim*

⁸⁰ S. Gunjača, *Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije*, 90, sl. 14—16.

⁸¹ I. Petricioli, *Prilog diskusiji*, 224.

⁸² Gunjača crkvu na temelju tlocrta i fine izrade pleterne skulpture datira u drugu polovicu 11. st. (*Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije*, 125.)

⁸³ Naimè, pri publiciranju, Gunjača navodi još neke ulomke zabata (*Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije*, 94, sl. 17), a ne koristi podatak da vidi barem jednu promjenu oltarne pregrade.

⁸⁴ K tome mi se čini, a na temelju jednakog postupka provedenom za dataciju jedne pregrade u Branimirovo vrijeme, da su ulomci ove druge još raniji i da se mogu vezati za zabat iz Rižinica.

prethodnih razmatranja vidjelo se da većina oblika s obzirom na funkciju ne može potjecati iz lokalne graditeljske prakse, pa ih treba tražiti s druge strane. Poticaj daje i relativni kronološki razmještaj na temelju skulptorske dekoracije pa je najočitije da u prvom redu treba tražiti prototip crkvama Sv. Marte u Bijaćima i Crkvini u Biskupiji.

U prvi plan izbija svakako Sv. Marta kojoj se prototip nikako ne može naći na našem tlu, pa treba pretpostaviti donešeni oblik izvana. Kad se promatraju mogućnosti s obzirom na povijesnu situaciju, onda je jasno da se prvenstveno treba gledati prema karolinškom svijetu. Prvi je val pokrštavanja prema današnjim rezultatima povijesti krenuo iz sjeverne Italije početkom 9. stoljeća, i to pod karolinškim patronatom.⁸⁵ Kako je Aquileia,⁸⁶ najbliža točka iz koje su misionari mogli djelovati u Hrvatskoj, to se model za Sv. Martu mora tražiti tamo. I stvarno je neobično slična crkva sv. Feliksa i Fortunata u Vicenzi, jedna od onih koje bi se mogle smatrati prototipom. Kako je crkva k tome ranokršćanskoga porijekla s kasnijim pregradnjama,⁸⁷ dopušteno je misliti da nije jedina takve koncepcije, a prilično čvrsta potvrda udomaćenosti oblika jest korištenje u Maksencijevoj bazilici u Akvileji početkom 9. stoljeća pravokutne apside izvana.⁸⁸

K takvom razmatranju treba pridružiti i nešto opsežniju analizu skulpture pronađene na Sv. Marti. Nije više dovoljno tvrditi da dva tegurija iz te crkve nemaju koncepcije križa s dvije ptice koje kljuju grozd, te da su raniji od ostalih koji već razvijaju takvu koncepciju, već potanje razmotriti nalaz. I u ranijem razmatranju nisam ih nazvao zabatima oltarne pregrade, već tegurijima. Činjenica da njihov oblik s izdignutim bočnim stranama ne odgovara obliku trokutnog zabata rasprostranjenog na istočnom Jadranu, već jako podsjeća na četverostrane ciborije Italije.⁸⁹ Kod publiciranja nisu nažalost donešene dimenzije niti je provjerena stražnja strana tih tegurija, ali bi svakako trebalo istražiti ih na taj način.⁹⁰ Osim toga iz te faze su poznati i lučni zabati oltarne pregrade Sv. Marte pa i to upućuje na drugu funkciju za ova dva tegurija.⁹¹

Za određenje vremena nastanka prilično je bitna izvedena dekoracija. Tegurij s dva pauna i grozdom nije u tom pogledu indikativan,⁹²

⁸⁵ Za ipak još nedovoljno učvršćene povijesne podatke, sravni s N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975², 191. i d.

⁸⁶ Za to imamo barem indirektnu potvrdu za nešto kasnijeg vremena, kad se ninski biskup Teodozije borača akvilejskom patrijarhu, a ne rimskom papi. Cf. N. Klaić, o. c, 253 i d.

⁸⁷ Za nacрте vidi J. Hubert — J. Porcer — W. F. Volbach, *L'Europa delle invasioni barbariche*, Milano 1968, 229, sl. 330. O crkvi i pregradnjama koje u talijanskoj znanosti nisu još definitivno riješene u: P. Verzone, o. c, 60, sl. 26.

⁸⁸ Cf. G. Cuscito, *La basilica di Aquileia*, oBologna 1979, 14.

⁸⁹ Ovakav se oblik tegurija u svim talijanskim publikacijama naziva »luk ciborija«. Sravni s brojnim primjerima u *Corpus della scultura altomedievale*, Spoleto, I do X, passim.

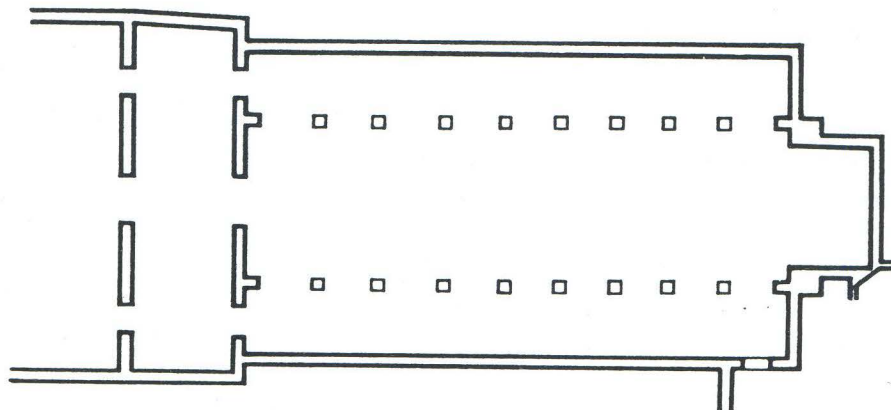
⁹⁰ Naime, potrebno je povjerovati da li se i kako stražnjom stranom veže za drugi luk.

⁹¹ Nisu publicirani, ali izloženi u MHAS.

⁹² N. Jakšić ga pak na temelju dekoracije i usporedbom sa zabatom iz Bola na Braču datira prije sredine 9. st. što je još jedna zanimljiva potvrda starosti objekta, mada ga i on smatra zabatom oltarne pregrade. Cf. Predro-

osim što govori o vrlo kvalitetnom radu, a izvedbom čisto geometrijskih pletera u lučnoj traci, o već potpuno formiranoj predromaničkoj skulpturi. To pogotovo pokazuje drugi tegurij ispunjen prepletom krugova vitica. Kad se uzme u obzir da su takve skulpture mogle nastati tek koncem 8. ili početkom 9. stoljeća, osjetno se približavamo suvremenim tokovima. Naime, mora se uzeti u obzir da novija istraživanja u Evropi pokazuju da se predromanička karolinška skulptura formira u zreлом obliku tek u posljednjoj četvrtini 8. stoljeća, a da širenje te skulpture koincidira sa širenjem Karlova imperija.⁹³ Nadalje, sve se češće tvrdi da se kasnoantička komponenta, s cijelim repertorijem motiva razvija samostalno u mediteranskim krajevima, i da ne mora nužno sadržavati geometrijski preplet, koji ulazi u takvu skulpturu stvarno u značajnijoj mjeri tek krajem 9. stoljeća, upravo u vrijeme širenja Franačkog carstva.⁹⁴

Dakle, Sv. Marta je sagrađena u prvom valu pokrštenja početkom 9. stoljeća koji kreće iz područja pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha. Prototip građevinski je sv. Feliks i Fortunat u Vicenzi, i naznačuje udomaćenost oblika u sjevernoj Italiji. Upravo iz Vicenze za Karla Velikog u Dalmaciju polazi Urso sa misionarskom zadaćom, a prema legendi

Sv. Feliks i Fortunat u Vicenzi

manički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču, Prilozi 25, 1985, 52.

⁹³ Mora se i u našoj povijesti umjetnosti početi voditi računa o novim rezultatima na tom polju. Brojne su pleterne skulpture pronađene u zadnje vrijeme u Francuskoj koje potvrđuju takav stav, ali i mijenjaju sliku rasprostranjenosti. Za djelomično obrazloženje vidi u: F. Zuliani, o. c, passim.

⁹⁴ I kod nas ima na još nedovoljno istraženom kvarnerskom području kao i u Istri primjera preoblikovanja ranokršćanske plastike u predromaničku bez naglašenijeg prisustva geometrijskog pletera, a svih ostalih karakteristika pleterne skulpture koji upravo dokazuju takav razvoj. O tome sam potanje izvijestio u referatu: O vezama u pleternoj plastici Kvarnera i Veneta, izd. HAD-a sa skupa na Krku 1985, u tisku.

pokrštava jednog poganskog vladara.⁹⁵ Koliko na vjerodostojnosti ovakvim sagledavanjem građe dobija legenda o sv. Ursu, koja zapravo i nema zašto biti falsificirana, a s druge strane ona potvrđuje da je tim putem vicentinska crkva najvjerojatnije bila uzor Sv. Marti!

Sv. Marta tada dobija i oltarnu pregradu s lučnim zabatima i mali ciborij, kakvi su u Italiji poznati, a u našim krajevima nisu.⁹⁶ Sv. Marta je tako prva nam poznata crkva iz vremena pokrštavanja. Ona tokom stoljeća doživljava jednu promjenu oltarne pregrade i dobija nov ciborij. Gradi joj se zvonik na pročelju, a i doživljava preinake unutaršnjeg prostora.⁹⁷ Pitanje koje treba riješiti je kad padaju te promjene.

Druga crkva koja svoje porijeklo traži izvan Dalmacije jest Crkvina u Biskupiji. Njezin oblik, nepoznat u Dalmaciji, često je prisutan u Istri kao dijelu teritorija pod akvilejskim patrijarhom.⁹⁸ Moguće je dakle pretpostaviti i njezinu gradnju u vezi s pokrštavanjem, no ipak nešto kasnije nego sv. Martu. O tome govori i njezina pleterna skulptura, koja u svojoj prvoj izvedbi ne odgovara potpuno koncepciji kasnijih pregrada.⁹⁹ Kako je k tome prva slijedeća izmjena oltarne pregrade databilna aproksimativno u Branimirovo vrijeme,¹⁰⁰ to ova zasigurno nastaje prije sredine stoljeća. Nadalje, i na Crkvini se vidi da westwerk nije izvorno vezan za crkvu¹⁰¹ pa se mora pretpostaviti kasnije dozidavanje. Kada, to je pitanje koje traži odgovor.

Riješivši barem približno postanje Sv. Marte i Crkvine, potrebno je preispitati mogućnosti nastanka prvog westwera na hrvatskom tlu u okviru povijesnih činjenica. Kako on zasigurno nije stigao s prvim valom pokrštavanja jer bi ga obje gore analizirane građevine odmah i imale, a oblik i nije poznat na izvorištu crkava sv. Marte i Crkvine, prilično je jasno da dolazi nešto kasnije. Danas nam je, na žalost, među mršavim povijesnim podacima otvorena samo mogućnost pretpostavki o tom pitanju. Osim pravih franačkih misionara koji su mogli doći sa italiskima, jedino su zadarski biskup Donat, pa kasnije knez Borna mogli pridonijeti pojavi oblika kod nas budući da su bili na franačkom dvoru.¹⁰² Međutim s obzirom na već iznesene činjenice, a i oblik naših westwera, to je prerano vrijeme. Ali je zato veliki mislilac ranosrednjovjekovne Evrope Gottschalk boravio na Trpimirovom dvoru.¹⁰³ U njegovo je vrijeme većina značajnih westwera karolinškog svijeta već izgrađena. Mogućnosti da je upravo Gottschalk prenosilac oblika na hrvatsko tlo su sigurno velike, pa bi istraživanja trebalo uputiti u tom smjeru. Jer na kraju krajeva

⁹⁵ U našoj historiografiji se nije uzimala ozbiljno legenda o sv. Ursu nastala tek u 15. st. Međutim, kako izgleda, sve vodi potvrdi njezine vjerodostojnosti. Cf. N. Klaić, o. c, 193.

⁹⁶ Oltarski ciboriji na istočnoj jadranskoj obali su uglavnom četverostrani s piramidalnim krovom, dok se u Italiji susreću obje varijante.

⁹⁷ Prema revizijskim istraživanjima D. Jelovine — D. Vrsalovića, o. c, passim.

⁹⁸ Vidi za tipologiju oblika, B. Marušić, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, *Histria archaeologica* god. V. sv. 1—2, Pula 1974, passim.

⁹⁹ N. Jakšić, Zabati, 101.

¹⁰⁰ N. Jakšić, Zabati, 107.

¹⁰¹ S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji, 20.

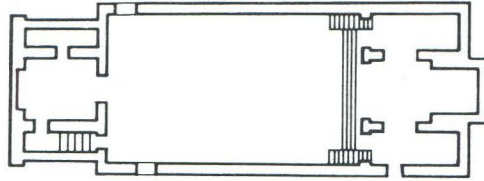
¹⁰² N. Klaić, o. c, 191. i d.

¹⁰³ N. Klaić, o. c, 225.

westwerk ima u okviru crkve određene funkcije, pa se mora pretpostaviti da prve takve građevine kod nas ne nastaju »utjecajem« iz karolinškog svijeta,¹⁰⁴ već da se izgrađuju programatski, od ljudi koji im funkcije i oblike vrlo dobro poznaju.

Da bi se dobila mogućnost što preciznijeg vremenskog određenja skupine crkava s westwerkom potrebno je prije toga satkati mrežu podataka za vrijeme prije i poslije njihove gradnje. Vidjelo se dosada da prve dvije crkve, sv. Marta pa Crkvina izvorno nemaju westwerk, niti ga mogu imati. Za Crkvinu možda još jedan podatak. Grobovi hrvatskih odličnika u njezinom westwerku sadrže novac Bazilija I,¹⁰⁵ što znači da u vrijeme kad se pokapaju westwerk već postoji. Vrijeme njihova ukopa može se doduše samo približno odrediti, ali je ipak relativan oslonac.

Kasnije crkve sa westwerkom — Sv. Stjepan na Otoku u Solinu i Sv. Petar i Mojsije pokazuju mnogo razvijeniju formu samog westwerka, a cjelokupne konstrukcije objekata nikako se ne mogu srazmjeriti s crkvama s kontraforima. Kako je Sv. Stjepan postojao 976. godine kad se ukapa Jelena, to je sigurno da sve crkve s kontraforima moraju biti ranije od tog vremena. To je osnovni okvir u koji se moraju smjestiti crkve s kontraforima.

Crkvina u Biskupiji

Njih je svakako gradila jedna radionica. Osnovno je pitanje u daljnjim istraživanjima koliko dugo može ta radionica djelovati, odnosno da li se sve crkve grade u kratkom vremenskom periodu ili dužem. Za sada treba svakako prihvatiti Petriciolijeve datacije u 9. stoljeće za crkve s kontraforima, jer su one oslonac za traženje vremena nastanka prvog westwerka. I još jedna opaska. Ne može se nikako tvrditi da bi westwerk kao oblik, s obzirom na njegovu funkciju, mogao stići u naše krajeve poslije 9. stoljeća. To ne bi imalo nikakvog smisla jer se oblik ne pojav-

¹⁰⁴ Kako to hoće T. Marasović, *Carolingian influence, passim*, ili V. Gvozdanić, *Značaj*, 139.

¹⁰⁵ D. Jelovina, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u MHAS*, Split 1986, 12, 22—23; isti, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976, 21.

ljuje kao retardacija, već u vrijeme njegova najjačeg korištenja u karolinškom svijetu. O tome više u vezi s funkcijom.

Razmišljajući o tome kako i kada je nastao prvi westwerk na tlu Hrvatske postavilo se nekoliko mogućnosti. Naime da li njihov oblik, očito reduciranog westwerka, proistječe iz nesposobnosti njihovih graditelja ili nerazumijevanja osnovne funkcije, ili on već kao takav reducirani oblik stiže u naše krajeve. Kako je mogućnost njihova nastanka u ranom 9. stoljeću otklonjena, s obzirom odakle dolaze modeli za crkvena zdanja, to i ne postoji mogućnost recepcije oblika u tako rano vrijeme. Zato je prihvatljivije misliti da oblik kao takav, već atrofiran dolazi u naše krajeve. A jedina povijesno pouzdana ličnost koja je mogla pridonijeti njihovoj pojavi je Gottschalk. Kako je to vrijeme sredine stoljeća, logično je da tada već postoji reducirani oblik westwerka u karolinškom carstvu. Treba pri tome znati da westwerka uopće nema puno, da im se upotreba gasi vrlo brzo nakon uspostavljanja, da se mijenjaju oblici s promjenama funkcije,¹⁰⁶ tako da je svaki model koji se pronađe, pogotovo za reducirane oblike, prilično pouzdano i jedini takav.

Gottschalk je, kako se zna, prije nego je stigao na Trpimirov dvor proveo veći dio života u Fuldi, pa u Orbaisu kod Soissona.¹⁰⁷ I upravo dok je u Fuldi, njegov kasniji veliki protivnik Raban Maurus gradi crkvu na Petersbergu kraj Fulde. Crkva je trobrodna i troapsidalna građevina iste koncepcije kao ona na Stupovima,¹⁰⁸ a na pročelnoj strani ima atrofirani westwerk identičan onome u Crkvini u Biskupiji!

Tada se jamačno u Biskupiji organizira velika radionica koja u vrijeme Gottschalkovog boravka počinje podizanjem westwerka na Crkvini i najvjerojatnije već tada crkvu na Stupovima. Da li nekoliko manjih ulomaka zabata sa Stupova, slični onima sa Lopuške glavice i Rižnica mogu na to ukazivati? Svakako se i u identičnosti crkvenih oblika i njihova namještaja može govoriti o intenzivnoj graditeljskoj i skulptorskoj djelatnosti sve do Branimira, a vjerojatno i dalje. O pojedinostima organiziranja radionice i kronološkog slijeda gradnji i skulpture ipak je još teško govoriti, mada se na temelju iznesenog može dobiti aproksimativna slika.

Funkcija

U dosadašnjem izlaganju bilo je već riječi o funkcijama pojedinih dijelova građevina. Prvenstveno je u tom pogledu zanimljiv westwerk, ne samo u vezi mogućih interpretacija njegove funkcije, već zato što ga funkcija i objašnjava te mu određuje porijeklo i vrijeme nastanka.

Westwerk je u karolinškoj arhitekturi još od otkrića oblika i prvih radova Effmanna¹⁰⁹ doživio mnoge interpretacije s obzirom na njegovu

¹⁰⁶ Cf. C. Heitz, L'architecture religieuse carolingienne, passim.

¹⁰⁷ Vidi u N. Klaić, o. c, 225.

¹⁰⁸ Tlocrt crkve s westworkom donosi P. Frankl, Die Baukunst des Mittelalters, Berlin 1918, 23. Kasnija istraživanja pokazala su da je istočni završetak crkve imao tri polukružne apside, a da je prelaz na četvrtaste uslijedio u 10. st. Cf. C. Heitz, o. c, 141.

¹⁰⁹ W. Effmann, Centula — Saint Riquier, Münster 1912; isti, Die Kirche der Abtei Corvey, Paderborn 1929.

funkciju, mada se vremenom pored nekih manje značajnih teorija čisto semantičke prirode,¹¹⁰ općenito prihvatila njegova funkcija kao »Kaiserkirche«. Nedovoljno argumentirana teza se bazirala na postavi »trona« na katu, koji je trebao služiti vladaru za prisustvovanje liturgiji pred glavnim oltarom crkve.¹¹¹ Toj se tezi suprotstavila, međutim, druga koja osim te vidi i drugu, primarnu funkciju westwerka u obavljanju liturgije.¹¹² Pravo je vrijeme westwerka u karolinškoj arhitekturi doba vladavine Karla Velikoga. Gradi se često u vezi s vladarskom zadužbinom, a funkcionira u dvostrukom smislu liturgijskog programa i veličanja cara kao Kristovog namjesnika. Čitava ikonografska shema u Aachenu zorno potvrđuje čvrstu vezu između liturgijskih potreba i vladarevog učešća u njima (laudes regiae) kao vicarius Christi.¹¹³ U većini pak slučajeva westwerk je smatran svojevrsnom zasebnom crkvom u kojoj se odvijaju neke od najbitnijih crkvenih svetkovina. U simboličkom smislu Anastasis, centralno zdanje organizirano po vertikali, sadrži u načelu u prizemlju kriptu s relikvijama sv. Spasitelja, kojem je na katu, osnovnoj razini westwerka, jednako vrijednoj prizemlju crkve, postavljen Spasiteljev oltar.¹¹⁴ Uz osnovnu funkciju moguće su i neke druge. Za naš materijal važno je napomenuti da se u prostorima kripte omogućava ukop značajnijih velikodostojnika, onima kojima svjetovnost ne dopušta ukop u koru, što mu osim smještaja capse i opravdava naziv kripte.¹¹⁵

Varijacije koje su u toj koncepciji moguće iskazuju se u odnosu Centula / Aachen, ali su osnovna očitovanja liturgijske prirode sasvim jasna i programatski koncipirana.

Primjenjujući zacrtane podatke na naše westwerke bitno je upozoriti na terminologiju za pojedine dijelove zdanja, usko vezane za liturgiju koja se u njima obavlja. Tako prizemlje westwerka nije nikakav atrij, narteks ili endonarteks,¹¹⁶ već kripta čije je očitovanje najvidljivije na Crkvini u Biskupiji. Naime u dva lateralna prostora westweka pronađeni su grobovi (sarkofag) sa ukopom velikodostojnika, jednako kao i u Sv. Stjepanu na Otoku u kasnije vrijeme.¹¹⁷

Kako je funkcija kripte westwerka određena u karolinškim primjerima upravo za smještaj capse sa relikvijama titulara ili za ukop svjetovnjaka visokog ranga kojeg se ne može pokopati u svetištu crkve, to je na našim primjerima sasvim jasno pokazano razumijevanje oblika i njegove funkcije, pa nikako ne izlazi da je nastao »utjecajem«, već da je donešen i korišten u drugom kontekstu.

¹¹⁰ Npr. G. Lorenzoni, Considerazioni per un'interpretazione semantica del westwerk carolingio, *Arte Antica e Moderna* 19, (VII-IX 1962), 323-334.

¹¹¹ Možda je najbolja analiza westwerka koja sažima i ublažuje kategorične stavove ranijih autora ona G. Bandmanna, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin 1951, 1985⁸, posebno 207. i d.

¹¹² C. Heitz, o. c, passim.

¹¹³ C. Heitz, o. c, 51. i d.

¹¹⁴ Idem

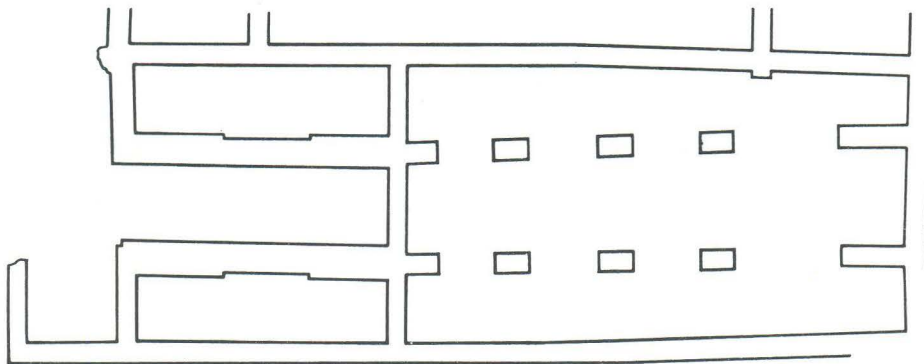
¹¹⁵ Idem

¹¹⁶ Kako su ga u literaturi nazivali. Cf. S. Gunjača, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici, 12.

¹¹⁷ Cf. D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, 21.

Što se u našoj literaturi spominjanih termina tiče, narteks ne može niti doći u obzir budući da ima sasvim druge funkcije, a i zamire već krajem ranokršćanskog perioda.¹¹⁸

Gornji je kat, a zapravo osnovna razina westwerka, jednako vrijedna kao prizemlje crkve, nazivan emporom, matronejem,¹¹⁹ što nikako ne može biti. U oba očitovanja funkcije — prostora za vladara i mjesta za oltar ono upravo negira mogućnost bivanja matronejem jer postaje centralno mjesto odvijanja dijela liturgije, a ne kao dodatni prostor.

Petersberg kraj Fulde

Kao zasebna ecclesia u odnosu na glavnu crkvu, westwerk ima i svog posebnog titulara pa se u tom slučaju govori o crkvama (ecclesiae). Da li se u tome može vidjeti u izvještaju Tome arhiđakona točan prijepis iz nekog ranijeg dokumenta o tome da je kraljica Jelena darovala Sv. Mariju i Sv. Stjepana (ecclesias), dakle u današnjem i Tominom poimanju dvije crkve, a u karolinškom zapravo dvije crkve koje su u sklopu jedne građevine. Kad kasnije govori o ukopu Krešimira upotrebljava njemu suvremen pojam bazilike jer je tu očevicac i piše kako vidi.¹²⁰ Čini se da bi se takvim tumačenjem moglo riješiti dosad uzaludno traženje one druge crkve na Otoku (što ne znači da nije postojala zoš koja Sv. Marija u Solinu), a istovremeno bi ukazalo na stvarno liturgijsko funkcioniranje westwerka kao zasebnog objekta u okviru crkve.¹²¹

¹¹⁸ Objašnjenje funkcije i trajanja kod J. Jeličić, Narteks, passim.

¹¹⁹ Npr. S. Gunjača, Radovi na crkvi i groblju svetog Spasa, 90.

¹²⁰ O problemu najopširnije sa svom starijom literaturom i kritičkim osvrtom na nju u: Z. Rapanić — D. Jelovina, Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu, VAHD LXX-LXXI, 1968—69, 107—135, posebno 114.

¹²¹ Za probleme oko ubiciranja te druge građevine sravnj u Z. Rapanić — D. Jelovina, o. c, 131.

*
*
*

Porijeklo je westwerka u karolinškoj arhitekturi prvenstveno funkcionalno. Upravo je striktno provođenje funkcionalnosti izazvala svojevrsni nesklad u predromaničkoj arhitekturi, njezinog vanjskog plašta i unutarnjeg rasporeda prostora. Kao oblik, sa strogo određenom liturgijskom funkcijom razvijao se brzo, ali jednako tako brzo i nestao. Ostavio je reducirane oblike s jedne strane, a s druge utro put razvoju trotoranjskih fasada kasnijeg vremena.

U Hrvatsku je državu stigao kao već atrofirani oblik, s dakako suženom funkcijom, posredstvom Gottschalka koji nosi uzor-tip na Trpimirov dvor. Načelna jednakost westwerka iz Petersberga kod Fulde i Crkvine u Biskupiji to može potvrditi. Takav reducirani oblik ne proizlazi iz nemogućnosti graditelja da imitira neki razvijeniji tip ne shvaćajući mu funkciju. Dapače, djelomično očitovanje njegovih funkcija u našim zdanjima potvrđeno je. Možemo samo žaliti što nam se nisu sačuvali u ikono-grafskom programu, rasporedu oltara, imagines, brojniji podaci za svestraniju analizu. Ali i u kasnijim westwercima, kad se njihova gradnja na našem tlu udomačila, očitava se njihova funkcija zasebne crkve sa zasebnom funkcijom.

Razmatrajući prve pojave oblika u arhitekturi Hrvatske ukazao sam na moguća rješenja porijekla pojedinih formi (Sv. Marta u Bijaćima). Načelno određujući puteve dolaska prvih izgrađenih i sačuvanih objekata, uočili su se pravci daljnjih istraživanja.¹²² Međutim, s obzirom na lociranje mjesta odakle dolaze prvi oblici, za razvoj westwerka ne igraju nikakvu ulogu. Tek trenutnim dolaskom oblika, razvojna linija starohrvatske arhitekture dobija svoje pune temelje. Samosvojom knezu, koji ide u rat protiv »Grka« i koji pruža gostoprimstvo izgnaniku svog seniora, nije očigledno bilo nemoguće ostvarivanje ideje. U tom trenutku otvoreno veliko gradilište, koje prema sadašnjem stanju istraživanja cvjeta negdje do Branimirova vremena, ostvaruje starim prokušanim tehnikama, i korištenjem cijelog repertorija poznatih oblika, nova, programatski i funkcionalno osmišljena zdanja, unoseći u rješavanju ambicioznih projekata (svođenja velikih prostora) samosvojan i prepoznatljiv izraz kako u zdanju, tako i u njegovu unutarnjem liturgijskom namještaju.

Svojevrsna dvorska arhitektonska škola, a definiranjem njezinih građevnih oblika i ranijim datacijama u uski vremenski raspon imamo je pravo tako nazvati, koja crkvama s kontraforima dostiže sažimanjem graditeljskih iskustava samosvojan i prepoznatljiv izraz, baca u svakom slučaju novo svjetlo na prilike u Hrvatskoj državi 9. stoljeća, iskazujući

¹²² Možda se jedna grupa najranijih spomenika može vidjeti vezana za Sv. Martu. Sv. Juraj u Putalju na temelju skulptorske dekoracije i jednog Karamanovog crteža (Cf. T. Burić, Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca, SHP 13. 1983, 147), a možda čak i Crkvina, ako joj se za izvorni oblik prizna pravokutna apsida na temelju sačuvanog komadića zida okomitog na začelni zid crkve. O tome čitava polemika Karaman-Gujnača. U SHP 4, 1955. Karaman, a u SHP 5, 1956. Gunjača.

prvenstveno Trpimira i njegove nasljednike velikim ličnostima svog vremena i daje mogućnost reinterpetacije povijesnih činjenica prema novoznačenim.¹²³

¹²³ Ovdje otvoreni problemi o susljednosti gradnje proučavanih objekata o razvoju oblika u 10. i 11. st., o učešću liturgije u proučavanju arhitektonskih formi nagovještavaju putove daljnjih istraživanja. U takvom smislu i jedno pitanje. Da li npr. izgradnja nekoliko značajnijih crkvenih objekata na Biskupiji u kraćem vremenu možda indicira postojanje biskupije u Biskupiji, a time otvara mogućnost izučavanja stacionalne (etapne) liturgije kakva se odvijala u Rimu, a bila čvrsto prihvaćena u karolinškom svijetu?

Tip-tlocrte uz ovaj rad izradila je ing. arh. Ivana Valjato-Vrus, Odjel za povijest umjetnosti Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, na temelju drugdje objavljenih tlocrta.

LES EGLISES A »WESTWERK« SUR LE LITTORAL ORIENTAL DE L'ADRIATIQUE

Miljenko Jurković

Parmi les nombreuses formes architecturales préromanes existant sur le littoral oriental de l'Adriatique se distinguent certains édifices qui, sur la façade, possèdent un »westwerk« et dont l'origine se trouve hors de la région susmentionnée. Etant donné que, jusqu'à présent, dans les recherches, on ne s'occupait, avant tout, que des caractéristiques typologiques et morphologiques de l'architecture préromane, l'auteur propose ici d'examiner la fonction, principalement liturgique, du groupe d'édifices à »westwerk«.

Il s'agit de quelques édifices concentrés surtout dans la région de Knin et de Vrlika, mais toujours sur le territoire même de l'Etat croate, entre les fleuves Zrmanja et Cetina. Ce sont: l'église du Saint-Sauveur, située à la (Sainte-Marie) à Biskupija près de Knin, Stupovi, aussi à Biskupija, l'église de Koljane près de Vrlika, la cathédrale de Biograd na moru, et l'église Sainte-Marthe à Bijaći près de Trogir.

En analysant la genèse de certaines formes, l'auteur souligne l'apparition des trois absides dans les églises à trois nefs, respectivement du sanctuaire à trois nefs, dans celles à une nef, et explique cette situation par les changements survenus dans la liturgie même, et en accord avec des solutions identiques ou semblables existant en Italie du nord et en Suisse, et pouvant être datées vers l'an 800. En outre, il souligne l'apparition de contreforts semi-cylindriques sur la majorité des édifices, solution inconnue en Europe à l'époque et qui, quoique connue comme forme, reçoit ici, par une exécution différente, une expression nouvelle et particulière.

La datation des édifices étudiés a posé de nombreux problèmes à la science. Par l'analyse complexe de la sculpture préromane I. Petricioli a daté du IXes. toutes les églises avec contreforts et, ceci, surtout dans le troisième quart de ce siècle, à l'époque du prince Branimir.

Cherchant une réponse à la question de la datation des édifices étudiés, sur la base des éléments architecturaux eux-mêmes, l'auteur s'arrête sur les églises de Sainte-Marthe à Bijaći et Crkvina à Biskupija, car elles paraissent plus anciennes, d'après la décoration sculpturale, que les autres églises ayant des contreforts. Etant donné que, par leur fonction, la majorité des formes ne peut provenir d'une tradition locale, les premiers modèles doivent être recherchés hors de la région. Si l'on considère les possibilités relatives à la situation historique, il faut, en premier lieu, penser au monde carolingien. Et vraiment, l'église des Saints-Félix et Fortunat de Vicence est singulièrement semblable — l'une de ces églises que l'on pourrait considérer comme prototype parmi une dizaine d'autres de même conception en Italie septentrionale.

L'autre église qui tire probablement son origine hors de la Dalmatie est celle de Crkvina à Biskupija. Sa forme apparaît souvent en Istrie, zone d'un territoire placé sous la juridiction du patriarcat d'Aquilée. Il est donc possible de supposer que sa construction soit en relation avec la christianisation.

L'auteur considère que la forme »westwerk« arrive en Croatie déjà atrophiée. Le seul personnage historique certain qui aurait pu contribuer à son transfert est Gottschalk qui, avant de venir à la cour de Trpimir, passa la plus grande partie de sa vie à Fulda. C'est précisément lorsqu'il est à Fulda, que son futur grand adversaire, Rabanus Maurus, construit une église à Petersberg près de Fulda. L'église est un édifice à trois nefs et trois absides, de la même conception que celle de Stupovi à Biskupija, et possède sur sa façade un »westwerk« atrophié, identique à celui de Crkvina, également à Biskupija.